

Karol Guttmejer

Na czterdziestolecie Ośrodka Dokumentacji Zabytków

Ochrona Zabytków 55/1 (216), 4-13

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

NA CZTERDZIESTOLECIE OŚRODKA DOKUMENTACJI ZABYTEKÓW

*Konserwatorstwo jest działaniem.
Historia sztuki poznawaniem.*
Jan Białostocki¹

* * *

Autor słów motta, znakomity historyk sztuki, pisał: „Działanie winno zmierzać do osiągnięcia zakreślonych sobie celów, do przekształcania istniejącego stanu rzeczy i urzeczywistnienia stanu rzeczy uznanego za cenniejszy” (podkreślenie — K. G.). Jego artykuł wywołał wówczas dyskusję w naszym środowisku. Wszak konserwatorstwo jest także poznawaniem, gdyż w trakcie szeroko pojętych działań konserwatorskich rozszerzamy naszą wiedzę o badanym podmiocie, niezależnie od tego, czy badaczem jest historyk sztuki, historyk architektury, konserwator czy też archeolog. Niewątpliwie jednak Jan Białostocki w pierwszym zdaniu swego eseju miał rację — konserwatorstwo jest działaniem, aktywnym działaniem. Jednym z przejawów tej aktywności jest dokumentacja zabytków.

Zarządzenie powołujące do życia Ośrodek Dokumentacji Zabytków zaczyna się następująco: „W celu usprawnienia inwentaryzacji zabytków dla racjonalnego planowania ich odbudowy i konserwacji zarządza się, co następuje: § 1. Tworzy się z dniem 1 stycznia 1962 r. »Ośrodek Dokumentacji Zabytków«, zwany dalej Ośrodkiem. § 2. Do zadań Ośrodka należy przeprowadzenie centralnego rejestru, ewidencji i dokumentacji pomocniczej zabytków nieruchomości i ruchomych².” Dziś może budzić sprzeciw słowo „odbudowa”, ale wówczas jeszcze świeże były ślady wojennych zniszczeń. Określone lapidarnie w zarządzeniu Ministra zadania były ogromne. Ich realizację i dorobek Ośrodka przedstawiano już przy okazji dwóch jubileuszy: 10-lecia i 25-lecia — również na łamach „Ochrony Zabytków”³. Przez czterdzieści lat te zadania ulegały pewnym przekształceniom, ale przede wszystkim zostały znacznie rozszerzone. Na obraz działalności Ośrodka składa się zasadniczo dorobek jego działów i to ich pracę prezentują szeroko dalsze artykuły. Niniejszy tekst pełni rolę swoistego wprowadzenia.

Widniejące w nazwie naszej instytucji słowo „dokumentacja” to według *Słownika języka polskiego*: „zbiór dokumentów uzasadniających coś, materiały źródłowe, dowody”. I dalej: „dokumentacja naukowa: gromadzenie, opracowywanie i rozpowszechnianie wybranych wiadomości (...) w celu ich praktycznego zastosowania”⁴. Czemu ma służyć zbiór dokumentacji, jakimi są setki tysięcy kart ewidencyjnych zgromadzonych, opracowywanych i nadal zbieranych w ODZ? Komu służy dział archiwum, setki fachowych publikacji wydanych przez ODZ oraz wyspecjalizowana biblioteka?

Ośrodek jest podstawowym, merytorycznym zapleczem Ministra Kultury — Generalnego Konserwatora Zabytków oraz konserwatorów wojewódzkich. Zwłaszcza od czasu, gdy w ramach reorganizacji tych służb w 1991 r. uległy likwidacji wojewódzkie Biura Dokumentacji Zabytków. Stworzona i koordynowana przez ODZ wielopostaciowa dokumentacja to podstawa rozpoznania dziedzictwa kulturowego w kraju. To materiał, od którego zaczyna formułowanie swej opinii konserwator decydujący o wpisie do rejestru zabytków (albo o skreśleniu obiektu lub przedmiotu z rejestru). Od tego materiału zaczyna pracę historyk badający dwory szlacheckie czy zabytkowe organy w kościołach. Autorzy *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*, wydawanego przez Polską Akademię Nauk — prace nad każdym kolejnym tomem katalogu rozpoczynają od rozpoznania w naszych kartotekach. Ta dokumentacja nie jest zamkniętym, archiwalnym zespołem. Tak jak krajobraz kulturowy nie jest zamkniętym rezerwatem. Jest wciąż uzupełniana, uaktualniana. W ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat zmieniała się metodyka konserwatorska, zmieniało się podejście do wielu grup zabytków i wraz z tym zmieniały się, a raczej rozszerzały

1. J. Białostocki, *Historia sztuki i konserwatorstwo*, (w:) tenże, *Historia sztuki wśród nauk humanistycznych*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980, s. 133.

2. Zarządzenie nr 166 Ministra Kultury i Sztuki z dnia 22 grudnia 1961 r. w sprawie utworzenia Ośrodka Dokumentacji Zabytków (Dz. Urz. MKiS Nr 1 z 1962 r., poz. 6).

3. M. Charytańska, *Z działalności Ośrodka Dokumentacji Zabytków (weryfikacja zabytków architektury i ewidencji miast)*, „Ochrona Zabytków” (dalej: „OZ”) 1962, nr 2, s. 69–70; M. Charytańska, P. Maliszewski, *Weryfikacja zabytków*, „OZ” 1962, nr 4, s. 3–5; M. Charytańska, *Z działalności Ośrodka Dokumentacji Zabytków*, „OZ” 1966, nr 4, s. 3–7; też, *Z działalności Ośrodka Dokumentacji Zabytków w roku 1967*, „OZ” 1968, nr 1, s. 48–50; też, *Ośrodek Dokumentacji Zabytków w 1968 r.*, „OZ” 1968, nr 1, s. 59–61; też, *Ośrodek Dokumentacji Zabytków w latach 1969–1970*, „OZ” 1971, nr 1, s. 57–61; też, *Pierwsze dziesięciolecie*, „OZ” 1971, nr 4, s. 229–233; P. Maliszewski, H. Andruliewicz, A. Łotysz, *Dział*

Zabytków Architektury i Urbanistyki ODZ, tamże, s. 234–244; B. Bielawski, *Dział Zabytków Ruchomych ODZ*, tamże, s. 245–258; B. Pawłowska-Wilde, *Dział Muzealnictwa ODZ*, tamże, s. 259–261; B. Lenard, *Dział Archiwum ODZ*, tamże, s. 262–266; M. Gradowski, *Wydawnictwa ODZ*, tamże, s. 267–271; S. Hiż, *Biblioteka ODZ*, tamże, s. 272–273; M. Konopka, *Srebrny jubileusz*, „OZ” 1987, nr 4, s. 239–242; T. Chrzanowski, *Na dwudziestopięciolecie Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Warszawie (laurka starego kolaboranta)*, „OZ” 1988, nr 4, s. 211–215; M. Konopka, *Ewidencja zabytków — metody i zakres pracy Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Warszawie*, tamże, s. 216–223; K. Rosińska, *Ewidencja zabytków techniki*, tamże, s. 224–227; A. Olszewski, *Jak powstała „Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa”*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1998, z. 1–2, s. 71–75.

4. *Słownik języka polskiego*, pod red. M. Szymczaka, t. I, Warszawa 1978, s. 418..

Warszawa — dawny Pałac Prymasowski przy ul. Senatorskiej 13/15, widok od południa. W latach 1962–1970 w zachodnim skrzydle pałacu mieściła się pierwsza siedziba Ośrodka Dokumentacji Zabytków. Zdjęcie lotnicze, ODZ neg. nr 7–7–7. Fot. W. Stępień, 2000

Warsaw — former Primate's Palace in 13/15 Senatorska Street, view from the south. In 1962–1970 the western wing of the palace contained the original seat of the Centre for the Documentation of Historical Monuments (ODZ). Aerial photograph, ODZ negative no. 7–7–7. Photo: W. Stępień, 2000

zadania Ośrodka. Jego trzon stanowią trzy główne działy badawcze: Architektury i Urbanistyki, Sztuki i Rzemiosła Artystycznego (dawniej — Zabytków Ruchomych) oraz Archeologii. Bez nich nie byłoby dzisiejszej wiedzy o dziedzictwie kulturowym w Polsce. Ich prezentacja zamieszczona dalej mówi sama za siebie. Lecz ODZ to także kilka innych, istotnych działów, o których należy również krótko wspomnieć.

Muzealnictwo jest działem, który zajmuje się gromadzeniem, opracowaniem oraz udostępnianiem wiedzy o polskich muzeach. Ewidencja muzeów, informacje o ich zbiorach, działalności naukowej, wystawienniczej i wydawniczej jest systematycznie aktualizowana i publikowana co jakiś czas w formie syntetycznego przewodnika po polskich muzeach. Ponadto dział wydaje periodyk „Muzealnictwo” prezentujący materiały informacyjne, historyczne i badawcze związane z muzeami.

Dział Archiwaliów i Zbiorów Naukowych posiada zespoły o różnej prewencji, m.in. spuścizny badaczy, zawierające materiały dotyczące problematyki hi-

storycznej i konserwatorskiej wielu zabytków. To m.in. Teki Łopacińskiego, Teki Glinki i Teki Ciołka. Będąca częścią działu Fototeka to unikatowy zasób negatywów i odbitek pozytywnych, wielokrotnie odnoszących się do nieistniejących już zabytków. W dziale tym bardzo wcześnie zainicjowano — przy współpracy Działu Wydawnictw — wydawanie materiałów źródłowych przechowywanych w zasobach muzeów, bibliotek i archiwów, a niezbędnych przy pracach badawczych historyków sztuki i konserwatorów. To katalogi archiwalnych rysunków architektonicznych, planów i pomiarów (głównie XVIII- i XIX-wiecznych), czy też projektów znanych w przeszłości i do dziś cenionych architektów. Badacze cenią sobie nadzwyczaj tych kilkanaście tomów — bez nich prace studialne byłyby niezwykle utrudnione. W momencie publikacji w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych poziom merytoryczny i edytorski katalogów stawał je na równi z ówczesnymi analogicznymi wydawnictwami zachodnioeuropejskimi. Już wówczas nie ustępowaliśmy czołówce Europy.

Warszawa — Stare Miasto, widok od wschodu. W latach 1970–1991 siedzibą Ośrodka Dokumentacji Zabytków była kamieniczka przy ul. Brzozowej 35 — zaznaczona strzałką. Zdjęcie lotnicze, ODZ neg. nr 1–1–5. Fot. W. Stępień, 1992

2. Warsaw — Old Town, view from the east. In 1970–1991 the seat of the Centre for the Documentation of Historical Monuments was located in a house in 35 Brzozowa Street, marked with an arrow. Aerial photograph, ODZ negative no. 1–1–5. Photo: W. Stępień, 1992

W zarządzeniu Ministra powołującym Ośrodek był zapis o prowadzeniu specjalistycznych wydawnictw. Od czterdziestu lat Dział Wydawnictw systematycznie wydaje kilka periodyków i serii wydawniczych. Ogrom tych prac obrazują trzy tomy bibliografii pt. *Wydawnictwa Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Warszawie* (za lata 1962–1975, 1976–1984, 1984–1994) zawierające ponad 6400 pozycji bibliograficznych! Ale nie tylko liczba publikacji imponuje. W dorobku Działu jest kilka serii i kilkanaście książek, bez których warsztat pracy historyka sztuki i konserwatora nie może się obejść. Ponad setka tomów cieszącej się wielką renomą Biblioteki Muzealnictwa i Ochrony Zabytków (BMiOZ), ukazującej się w seriach A, B i C, prezentuje zróżnicowaną tematykę. Od kompendium przepisów prawnych dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego, poprzez materiały z konferencji konserwatorskich, po cykl słowników terminologicznych, np. złotnictwa, tkanin i architektury obronnej, czy też „Informer Archeologiczny”. To także specjalistyczne publikacje dotyczące technologicznych zagadnień konser-

wacji zabytków malarstwa, kamienia i metalu, skóry, papieru i tkanin — unikatowe nie tylko w skali kraju.

Biblioteka istniejąca od początku, od 1962 r., liczy obecnie ponad 60 000 woluminów — książek i czasopism. Profil zbiorów, początkowo bliższy historii sztuki i muzealnictwu, z czasem uległ specjalistycznej ewolucji. Obecnie jest jedyną w Polsce placówką mającą księgozbiór poświęcony zagadnieniom inwentaryzacji i dokumentacji zabytków, a także problematyce konserwatorskiej, zarówno w zakresie teoretycznym, jak i praktycznym. Drogą zakupów oraz wymiany międzynarodowej biblioteka posiada wiele zagranicznych, specjalistycznych periodyków (stałe współpracuje z 80 krajowymi i zagranicznymi instytucjami). Zakupy aukcyjne pozwalają na uzupełnianie zbiorów o cenne, historyczne publikacje, niezbędne przy pracach studialno-konserwatorskich. Od 1993 r. tworzona jest w systemie Mikro CDS ISIS baza komputerowa księgozbioru, w tym — szczególnie ceniona przez użytkowników — baza artykułów z ok. 60 polskich czasopism.

Aktywne działania Ośrodka w konserwatorstwie to między innymi organizowanie różnych konferencji oraz

Obecna siedziba Ośrodka Dokumentacji Zabytków na Ujazdowie: a — na zdjęciu lotniczym z 1920 r., przechowywanym w Zakładzie Architektury Polskiej PW, widok od południa; b — zdjęcie lotnicze współczesne, widok od strony wschodniej, ODZ neg. nr 7-1-5, fot. W. Stępień, 2000

Present-day seat of the Centre for the Documentation of Historical Monuments in Ujazdów: a — an aerial photograph from 1920 preserved in the Department of Polish Architecture at Warsaw Polytechnic, view from the south; b — contemporary aerial photograph, view from the east, ODZ negative no. 7-1-5. Photo: W. Stępień, 2000

Pracownicy ODZ podczas objazdu naukowego w 1984 r. — na Dolnym Śląsku

ODZ staff during a scientific excursion in 1984 — in Lower Silesia

szkolenia pracowników Urzędów Konserwatorskich i Biur Dokumentacji Zabytków w zakresie właściwie wykonywanej i prowadzonej ewidencji. To także przygotowywane przez Zespół Ekspertów ds. Architektury, Urbanistyki i Krajobrazu Kulturowego (włączony do ODZ w 1993 r.) — liczne opinie konserwatorskie sporządzane dla Generalnego Konserwatora Zabytków i konserwatorów wojewódzkich.

Osobny rozdział w dziejach Ośrodka to powołanie w latach 1991–1992 dwunastu oddziałów terenowych — Regionalnych Ośrodków Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego — zgodnie z nowym statutem ODZ zatwierdzonym przez Ministerstwo Kultury i Sztuki w 1990 r. Ich utworzenie było jednym z głównych elementów przeprowadzonej wówczas reorganizacji służby konserwatorskiej. Powstanie tych filii w historycznych krainach Rzeczypospolitej wyprzedziło podział administracyjny kraju z 1998 r. — istnieją one prawie we wszystkich obecnych województwach. Powstanie Regionalnych Ośrodków miało być swoistą rekompensatą likwidacji Biur Dokumentacji Zabytków, ale jednocześnie podstawiono przed nimi zadania znacznie ambitniejsze. Badania środowiska kulturowego miały być prowadzone na wyższym poziomie i miały usystematyzować wiedzę na jego temat, doprowadzając z czasem do powstanie pełnej syntezy wiedzy o krajobrazie kulturowym kraju. Ośrodki Regionalne współpracują z urzędami konserwatorskimi oraz terenową administracją rządową lub samorządową m.in. przy tworzeniu opinii i wytycznych konserwatorskich, a także wykonują opracowania studialne na temat dziedzictwa kulturowego. Ich praca wypełniła lukę, jaka powstała po likwidacji Biur Dokumentacji Zabytków i rozwiązaniu wielu placówek Przedsiębiorstwa Państwowego Pracowni Konserwacji Zabytków (PP PKZ). Po tym drugim przedsiębiorstwie, które praktycznie przestało istnieć na początku lat dziewięćdziesiątych

przejęły w użytkowanie ich obszerne, wartościowe archiwa dokumentacji, studiów i opracowań badawczych i są obecnie ich opiekunami.

Działalność ODZ nie byłaby możliwa bez bliskiej współpracy z wojewódzkimi konserwatorami zabytków. Wszak nikt tak dobrze nie zna bieżących potrzeb w terenie i to oni przenoszą tam program dokumentacji dziedzictwa kulturowego. Przez lata Ośrodek jednak pomagał (i nadal powinien pomagać!) współtworzyć i koordynować programy badawcze oraz dokumentacyjne, które w znacznym stopniu także finansował. Dzięki temu istnieją dobrze opracowane ewidencje np. zabytkowego budownictwa wiejskiego czy instrumentów muzycznych, a Archeologiczne Zdjęcie Polski jest tak dalece zaawansowane. Ośrodek pomagał w przygotowaniu pracowników wojewódzkich Biur Dokumentacji Zabytków (BDZ) — dziś już nieistniejących — w wykonywaniu niełatwej dokumentacji. W tym celu organizowano konferencje naukowe i szkolenia, a także obozy naukowe dla pracowników służby konserwatorskiej oraz studentów. Warto pamiętać, że utworzoną w 1991 r. Państwową Służbę Ochrony Zabytków zasilili pracownicy rozwiązanych BDZ, którzy stanowią obecnie trzon kadry służby konserwatorskiej.

Przygotowanie i realizacja różnych zadań nie byłaby możliwa bez współpracy z naukowcami, ze środowiskiem akademickim. Ośrodek inicjował i organizował wiele interdyscyplinarnych sesji naukowych poświęconych metodyce badawczej, a w szczególności potrzebom konserwatorskim. Kooperowano w tym zakresie także z PP PKZ. Pokłosiem tych sesji były z reguły publikacje zamieszczone we wspomnianej Bibliotece Muzeów i Ochrony Zabytków.

W okresie czterech dziesięcioleci ODZ przeszedł znaczną przemianę. Zaczynał od zatrudnienia ośmiu osób pracujących w kilku pokojach w Pałacu Prymasowskim przy ul. Senatorskiej. Potem, od 1970 r., była specjalnie odbudowana dla jego potrzeb kamieniczka przy ul. Brzozowej 35, która do dziś jest symbolem naszej instytucji, mocno zakorzenionym w świadomości środowiska konserwatorskiego w Polsce. Szybko rozwijająca się praca dokumentacyjna, zwiększające się zadania Ośrodka spowodowały, że już pod koniec lat siedemdziesiątych XX w. zaczęło tam być ciasno. Pod koniec lat osiemdziesiątych pracowało tam prawie czterdzieści osób — dziś nawet trudno sobie wyobrazić, w jakich warunkach to się odbywało. Przez wiele lat dyrektor, prof. Wojciech Kalinowski, czynił starania o otrzymanie większej siedziby. Pewnym rozwiązaniem miało być przekazanie w 1979 r. zdewastowanego, zabytkowego dworca kolei warszawsko-wiedeńskiej w Grodzisku Mazowieckim, który jeszcze w XIX w. przestał pełnić swą funkcję. Miał on być docelowo magazynem tych zbiorów, które były rzadko wykorzystywane, co przy czynnej działalności instytucji było i tak problematyczną propozycją. Jego remont jednak ciągnął się bardzo długo. W lutym 1991 r., po wielo-

letnich staraniach, dzięki pomocy ówczesnego Ministra Kultury i Sztuki — Izabelli Cywińskiej i Generalnego Konserwatora Zabytków — Tadeusza Zielniczka, nowy dyrektor ODZ, Marek Konopka, mógł święcić przeniesienie większości działów pękającego w szwach Ośrodka do nowej siedziby — w Alejach Ujazdowskich 6. Działy Muzealnictwa oraz Wydawnictw pozostały przy ul. Mazowieckiej. W wyremontowanym budynku dworca w Grodzisku Mazowieckim znalazło później schronienie olbrzymie archiwum kilku warszawskich oddziałów PP PKZ. Często zaglądale do niego badacze z całego kraju.

Ranga Ośrodka wynika z jego zadań. Zostały one niezwykle trafnie określone u jego zarania. Natomiast za ich realizację są odpowiedzialni dyrektorzy. Nie można tu pominąć choćby tych, którzy już odeszli na zawsze. Twórcą tej instytucji był prof. dr Kazimierz Malinowski (dyrektor ODZ w latach 1962–1966), ówczesny dyrektor Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków w Ministerstwie Kultury i Sztuki. Był współautorem ustawy o ochronie dóbr kultury z 1962 r. On określił strukturę i zadania ODZ i był jego pierwszym dyrektorem do 1966 r. Zręby przez niego zbudowane stanowiły podstawę pracy dokumentacyjnej w polskim konserwatorstwie. Był inicjatorem i organizatorem pionierskich konferencji poświęconych technologicznym zagadnieniom konserwacji dzieł sztuki, czym doprowadził do zbliżenia trzech akademickich ośrodków konserwatorskich: krakowskiego, toruńskiego i warszawskiego. Jego osoba jest nielustnie zapomniana przez polskich konserwatorów. Później przez kilka lat kontynuowała jego program i współtworzyła nowy dyrektor Maria Charytańska (dyrektor ODZ w latach 1966–1974). Między innymi wtedy rozpoczęto fotograficzną dokumentację lotniczą zabytkowych miast i gromadzenie zbioru monografii miast polskich. Wtedy również przystąpiono do przygotowania komputeryzacji zbiorów Działu Zabytków Ruchomych. Jej zasługą była odbudowa kamieniczki przy ul. Brzozowej na siedzibę instytucji. Lata szefowania prof. dr. inż. arch. Wojciecha Kalinowskiego (dyrektor ODZ w latach 1975–1989) to okres dalszego, intensywnego rozwoju. Rozpoczęto wówczas fundamentalny program spisu zabytków architektury, a jej ewidencję poszerzono o budowlę z drugiej połowy XIX i z XX w. i wprowadzono nową, rozszerzoną kartę ewidencyjną. W Dziale Zabytków Ruchomych rozpoczęto specjalistyczną dokumentację organów kościelnych, instrumentów muzycznych i złotnictwa oraz kontynuowano pionierski program komputeryzacji zbioru kart ewidencyjnych. W 1978 r. powołano Dział Archeologii. W latach 1990–1995 dyrektorem był Marek Konopka. Po nim,

do początku 2001 r. szefował naszej instytucji dr arch. Robert Kunkel, a od 2001 r. dyrektorem jest Michał Urbanowski. Nie sposób przywołać tu wszystkich inicjatyw i działań dyrektorów. Ale te osiągnięcia Ośrodka nie byłyby możliwe bez współpracy zatrudnionych tu ludzi. Oni stanowią tę nieliczną, ale liczącą się armię współtworzącą wizerunek instytucji. Przewinęło się ich przez te dziesięciolecia wielu. Niektórzy z nich to dziś powszechnie znane w środowisku autorytety.

Czterdzieści lat Ośrodka Dokumentacji Zabytków to ogrom pracy, którą dokładniej zaprezentujemy w dalszej części. Niniejszy tekst rozpocząłem wypowiedzią profesora Jana Białostockiego, „działanie zmierzające do urzeczywistnienia stanu rzeczy uznanego za cenniejszy” (*ars auro gemmisque prior*) to — w naszym przypadku — poznawanie, rozszerzanie naszej wiedzy o dziedzictwie kulturowym w Polsce. Sadzę, że dziś Profesor dałby się przekonać, że konserwatorstwo jest działaniem, ale też i poznawaniem. W dużym stopniu dzięki dokumentacji zabytków.

* * *

Publikacja poświęcona jubileuszowi ODZ miała mieć pierwotnie inną formę. Wiosną ubiegłego roku, kiedy powstał pomysł uczczenia czterdziestolecia Ośrodka, zaplanowano m.in. wydanie specjalnej książki pamiątkowej. Jednak sytuacja ekonomiczna uniemożliwiła publikację w takiej formie, jaką zaplanowano. Zrezygnowano więc z syntetycznej historii czterdziestu lat instytucji. Odpadły „nieurzędowe” dzieje ODZ, jego ludzi, wydarzeń anegdotycznych czy też popularnych kiedyś objazdów naukowych. Pozostało omówienie dorobku działów, które śladem poprzednich jubileuszy zostaje przedstawione właśnie na łamach „Ochrony Zabytków”.

W ciągu ostatnich dwunastu lat w naszym kraju nastąpiły wielkie, historyczne zmiany, które wpłynęły także na kondycję Ośrodka Dokumentacji Zabytków. Wydarzenia polityczne i społeczne — lepsze i gorsze — niemal bezpośrednio przekładają się na sytuację naszej instytucji. W środowisku konserwatorskim dochodzi do głosu pokolenie, dla którego zabytki i dziedzictwo kulturowe nie zawsze muszą oznaczać to samo, co znaczyły dziesięć lat temu czy ćwierć wieku temu dla nas. Paradoksalnie, wyzwolenie z systemu totalitarnego nie przyniosło takich liczących się przemian w przedmiocie naszej pracy — w ochronie dziedzictwa — o jakich marzyliśmy przed 1989 r. Dlatego należy opowiedzieć o tym, co w trudnych latach poprzedniej i obecnej rzeczywistości udało nam się zbudować.

Karol Guttmejer

Kierownik Zespołu Badań Regionalnych Warszawy i Mazowsza

THE FORTIETH ANNIVERSARY OF THE CENTRE FOR THE DOCUMENTATION OF HISTORICAL MONUMENTS

*The art of conservation is activity.
The history of art is cognition.*
Jan Białostocki¹

The author of this motto, an outstanding historian of art, wrote: "Activity should strive towards the attainment of targets, the transformation of the existing state of things, and the realisation of a state of things recognised as more valuable" (my emphasis — K. G.). At the time, his article produced a lively discussion among conservators. After all, conservation also denotes cognition, since in the course of widely comprehended conservation undertakings we expand our knowledge about the examined subject regardless whether the researcher is a historian of art, a historian of architecture, a conservator or an archeologist. Indubitably, Jan Białostocki was correct in maintaining that the art of conservation is an activity, one of whose symptoms is the documentation of historical monuments.

The ruling which established the Centre for the Documentation of Historical Monuments (ODZ) begins with the declaration: "In order to render the inventories of historical monuments more efficient for a rational plan of their reconstruction and conservation, the following is ordained: §1. The 'Centre for the Documentation of Historical Documents', known as the Centre, has been established on 1 January 1962. §2. The tasks of the Centre include conducting a central register and auxiliary documentation for mobile and immobile monuments"². Today, the word "reconstruction" may give rise to certain reservations, but at the

time traces of war-time devastation were still fresh. The tasks succinctly defined in the ruling issued by the Minister were enormous. Both their realisation and the accomplishments of the Centre have been already presented in "Ochrona Zabytków" upon the occasion of two jubilees: the tenth and twenty fifth anniversary³. In the course of forty years, those tasks underwent certain transformations, predominantly involving their considerable expansion. The image of the activity pursued by the Centre is composed basically of the achievements of its departments, whose work is discussed in more detail in further articles. The text presented below plays the role of a sui generis introduction.

* * *

The term "documentation" in the name of our institution signifies, according to *Słownik Języka Polskiego* (Dictionary of the Polish Language), "a collection of documents justifying something, source material, evidence". Further on we read: "scientific documentation: the collection, preparation and dissemination of selected information (...) for the purpose of practical application"⁴. What is the purpose of a documentation collection, namely hundreds of thousands of index cards gathered in the past and still amassed by the Centre? Whom does the archive as well as the

1. J. Białostocki, *Historia sztuki i konserwatorstwo* (The History of art and conservation) (in:) idem, *Historia sztuki wśród nauk humanistycznych* (The History of Art Among the Humanities), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980, p. 133.

2. Ruling no. 166 issued by the Minister of Culture and Art on 22 December 1961 concerning the establishment of the Centre for the Documentation of Historical Monuments (Official Journal of the Ministry of Culture and Art, no. 1 of 1962, item 6).

3. M. Charytańska, *Z działalności Ośrodka Dokumentacji Zabytków (weryfikacja zabytków architektury i ewidencji miast)* (From the activity of the Centre for the Documentation of Historical Monuments [verification of architectural monuments and the register of towns]), "Ochrona Zabytków" (further as: "OZ") 1962, no. 2, pp. 69-70; M. Charytańska, P. Maliszewski, *Weryfikacja zabytków (Verification of historical monuments)*, "OZ" 1962, no. 4, pp. 3-5; M. Charytańska, *Z działalności Ośrodka Dokumentacji Zabytków (From the activity of the Centre for the Documentation of Historical Monuments)*, "OZ" 1966, no. 4, pp. 3-7; eadem, *Z działalności Ośrodka Dokumentacji Zabytków w roku 1967 (From the activity of the Centre for the Documentation of Historical Monuments in 1967)*, "OZ" 1968, no. 1, pp. 48-50; eadem, *Ośrodek Dokumentacji Zabytków w latach 1969-1970 (The Centre for the Documentation of Historical Monuments in 1969-1970)*, "OZ" 1971, no. 1, pp. 57-61; eadem, *Pierwsze dziesięciolecie (The first decade)*, "OZ" 1971, no. 4, pp. 229-233; P. Maliszewski, H. Andrulewicz, A. Łotysz, *Dział Zabytków Architektury i Urbanistyki ODZ (The Depart-*

ment of Monuments of Architecture and Town Planning at the Centre for the Documentation of Historical Monuments), *ibid.*, pp. 234-244; B. Bielawski, *Dział Zabytków Ruchomych ODZ (The Department of Mobile Historical Monuments at the Centre for the Documentation of Historical Monuments)*, *ibid.*, pp. 245-258; B. Pawłowska-Wilde, *Dział Muzealnictwa ODZ (The Department of Museum Studies at the Centre for the Documentation of Historical Monuments)*, *ibid.*, pp. 259-261; B. Lenard, *Dział Archiwum ODZ (The Archive Department at the Centre for the Documentation of Historical Monuments)*, *ibid.*, pp. 262-266; M. Gradowski, *Wydawnictwa ODZ (Publications of the Centre for the Documentation of Historical Monuments)*, *ibid.*, pp. 267-271; S. Hiż, *Biblioteka ODZ (Library of the Centre for the Documentation of Historical Monuments)*, *ibid.*, pp. 272-273; M. Konopka, *Srebrny jubileusz (Silver jubilee)*, "OZ" 1987, no. 4, pp. 239-242; T. Chrzanowski, *Na dwudziestopięciolecie Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Warszawie (laurka starego kolaboranta)* (On the twenty fifth anniversary of the Centre for the Documentation of Historical Monuments in Warsaw [greetings from an old collaborator]), "OZ" 1988, no. 4, pp. 211-215; M. Konopka, *Ewidencja zabytków — metody i zakres pracy Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Warszawie (Register of historical monuments — methods and range of the work conducted by the Centre for the Documentation of Historical Monuments in Warsaw)*, *ibid.*, pp. 216-233; K. Rosińska, *Ewidencja zabytków techniki (Register of technological monuments)*, *ibid.*, pp. 224-227; A. Olszewski, *Jak powstała "Karta Ewidencyjna Zabytków Architek-*

hundreds of professional publications issued by the Centre and its specialist library serve? The Centre acts as a fundamental base for the Minister of Culture — the General Conservator of Historical Monuments and voivodeship conservators, especially after the reorganisation of the services in 1991 and the ensuing liquidation of voivodeship Bureaus for the Documentation of Historical Monuments. The documentation created and coordinated by the Centre comprises a foundation for identifying national cultural legacy. This is the material which assists every conservator in formulating his own opinion while deciding to include a certain object into the register (or to delete it). This is also the material which serves a historian embarking on research into gentry manor houses or old organs in Polish churches. The authors of *Katalog zabytków sztuki w Polsce (Catalogue of Art Monuments in Poland)*, issued by the Polish Academy of Sciences, start their work on each consecutive volume with becoming acquainted with our files. Just as the cultural landscape is not an enclosed reservation, documentation is by no means a closed archival complex but remains supplemented and brought up to date. Conservation methods have changed in the course of several past decades as has the approach to numerous groups of historical monuments; hence the transformation and expansion of the Centre's tasks. The core of the Centre is composed of three prime research departments: Architecture and Town Planning, Art and Crafts (formerly — Mobile Historical Monuments) and Archaeology. Without them our present-day knowledge about cultural legacy in Poland simply could not exist. Their presentation speaks for itself. The Centre contains also several other essential departments which deserve to be briefly mentioned.

The Department of Museum Studies gathers, prepares and renders available knowledge about Polish museums. Museum registers, information about collections, as well as scientific, exhibition and publication activity are systematically brought up to date and published in the form of a synthetic guide to Polish museums. The Department also issues the periodical "Muzealnictwo", which presents data and historical and research material associated with museums.

The Department of Archival Material and Scientific Collections possesses sets of assorted origin, i. e. the legacies of various researchers, such as the Łopaciński Folios, the Glinka Folios, and the Ciołek Folios, with material pertaining to the historical and conservation aspect of numerous monuments. The Photographic Collection, which is part of the Department, constitutes a unique resource of negatives and positive copies, many of which refer to non-extant monuments.

Co-operation with the Department of Publications initiated the publication of source material found in museums, libraries and archives, indispensable for research conducted by historians of art and conservators — archival catalogues of architectural drawings, plans and measurements (mainly eighteenth- and nineteenth-century) or projects by architects celebrated in the past and esteemed up to this day. Researchers attach great importance to those volumes, without which their work would be greatly hampered. At the time of their publication during the 1970s and 1980s, the scientific and editorial assets of the catalogues placed them at a level equal to that of analogous West European works. Already at that time, we were on par with the leading representatives of Europe.

The ministerial ruling which established the Centre included an entry about specialist publications. For forty years, the Department of Publications systematically issues several periodicals and series. The scale of this undertaking is illustrated by the three volumes of a bibliography entitled: *Wydawnictwa Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Warszawie (Publications of the Centre for the Documentation of Historical Monuments in Warsaw)* — (for the years 1962–1965, 1966–1984 and 1984–1994) containing more than 6 400 bibliographical items! Not only the number of the publications is impressive. The overall accomplishments of the Department include several series and up to twenty books simply indispensable for the workshop of the historian of art and the conservator. More than a hundred volumes of the renowned Library of Museum Studies and the Protection of Historical Monuments (BMiOZ) appeared in series A, B and C, embracing diverse topics — from a compendium of legal regulations concerning the protection of cultural legacy and material from conservation conferences, to a series of terminological dictionaries, for example, on goldsmithery, fabrics and defensive architecture, or "Informator Archeologiczny". The output includes also publications about the technological aspects of the conservation of monuments of painting, stone, metal, leather, paper and fabrics — a venture unique not only on a domestic scale.

At present, the Library, which accompanies the Centre from its very beginning, i. e. from 1962, is composed of more than 60 000 volumes of books and periodicals. In time, the profile of the collections, originally more valuable for an historian of art and a researcher interested in museum studies, evolved towards specialisation. Today, the Centre is the only Polish institution with a book collection on the inventories and documentation of historical monuments as well as a wide gamut of conservation problems, both

tury i Budownictwa" (*The origin of the "Index Card of Monuments of Architecture and Construction"*), "Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" 1998, fasc. 1-2, p. 71-75.

4. *Słownik języka polskiego (Dictionary of the Polish Language)*, ed. by M. Szymczak, vol. I, Warszawa 1978, p. 418.

theoretical and practical. Acquisitions and international exchange enabled the Library, which constantly co-operates with 80 Polish and foreign institutions, to possess many foreign specialist periodicals. Auction purchases make it possible to supplement the collections with valuable historical publications required for conservation work and studies. A database of the book collection is being created in Mikro CDS ISIS since 1993, and includes a particularly valuable base of articles from about sixty Polish periodicals.

The conservation activity pursued by the Centre encompasses the organisation of various conferences and courses intent on training workers of Conservation Offices and Bureaus for the Documentation of Historical Monuments about the proper execution and conducting of registers. Other tasks include numerous conservation opinions prepared by the Team of Experts on Architecture, Town Planning and the Cultural Landscape (part of ODZ since 1993) for the General Conservator of Historical Monuments and voivodeship conservators.

A separate chapter in the history of the Centre was the establishment in 1991–1992 of twelve regional departments — Regional Centres for Studies and the Protection of the Cultural Environment — in accordance with a new ODZ statute confirmed by the Ministry of Culture and Art in 1990. Their creation was one of the prime elements of the reorganisation of conservation services conducted at the time. The foundation of those branches, located in the historical regions of the country, preceded the administrative division of Poland, carried out in 1998; today, they exist in almost all voivodeships. The appearance of the Regional Centres was envisaged as a *sui generis* compensation for the liquidation of the Bureaus for the Documentation of Historical Monuments; at the same time, the Centres were entrusted with much more ambitious tasks. The examination of the cultural environment was to be conducted on a higher level and render knowledge more systematic; with time, it was to generate a complete synthesis of knowledge about the Polish cultural landscape. Regional Centres co-operate with conservation offices and the local government or self-government administration, i. a. while preparing conservation directives and opinions as well as studies concerning cultural heritage, thus filling the gap which emerged after the closure of the Bureaus for the Documentation of Historical Monuments and the dissolution of numerous outposts of the State Enterprise Ateliers for the Conservation of Historical Monuments (PP PKZ). The Centres inherited copious and valuable archives of the documentation, studies and research conducted by the Enterprise, which, for all practical purposes, ceased existing at the beginning of the 1990s; today, they are the lawful guardians of the collections.

The activity of the Centre for the Documentation of Historical Monuments would be impossible without

close co-operation with voivodeship conservators of historical monuments, best acquainted with current requirements and engaged in adapting the programme of the documentation of cultural legacy to local conditions. For years, the Centre assisted (and should continue doing so!) in co-creating and coordinating research and documentation programmes which, to a considerable degree, it also finances. These efforts made it possible to produce well-prepared registers of, for example, historical rural architecture or musical instruments, and furthered the progress achieved by the Archeological Photograph of Poland. The Centre also helped to train the personnel of voivodeship Bureaus for the Documentation of Historical Monuments — today non-existent — for the preparation of frequently challenging documentation. For this purpose, the Centre organised scientific conferences and training courses as well as excursions intended for students and employees of conservation services. It is worth remembering that the State Service for the Protection of Historical Monuments, created in 1991, was staffed by the employees of the dissolved Bureaus, who today comprise the basic core of conservation services.

The preparation and realisation of various tasks could not have been accomplished without the collaboration of scholars and academic environments. The Centre initiated and organised numerous interdisciplinary scientific sessions devoted to research methods, and in particular to conservation requirements. Such co-operation involved also PP PKZ. The outcome of those sessions included, as a rule, publications issued in the above mentioned Library of Museum Studies and the Protection of Historical Monuments.

For the past four decades ODZ experienced considerable transformations. It began as the employer of eight staff members working in the Primate's Palace in Senatorska Street. In 1970, a house in 35 Brzozowa Street was specially reconstructed for its purposes; today, it remains a symbol of our institution, strongly enrooted in the consciousness of Polish conservators. Rapidly growing documentation tasks and the increased efforts of the Centre were the reason why already at the end of the 1970s the existing offices proved to be cramped. At the end of the 1980s they were used by almost thirty persons, and the conditions in which the latter were compelled to work appear to be inconceivable. For many years, Director Prof. Wojciech Kalinowski endeavoured to obtain more spacious facilities. A solution of sorts was the adaptation in 1979 of a devastated railway station of the Warsaw–Vienna line in Grodzisk Mazowiecki. The building, which already during the nineteenth century no longer fulfilled its original function, was to act as a storehouse for the more rarely used collections, a suggestion which appeared to be controversial considering the work performed by the institution. The repair of the railway station proved to be extremely time-consuming. In

February 1991, Marek Konopka, the new Director of ODZ, finally transferred the majority of the Departments to a new seat in 6 Ujazdowskie Avenue, thanks to the support of Izabella Cywińska, the Minister of Culture and Art, and Tadeusz Zielniewicz, the General Conservator of Historical Monuments. The Departments of Museum Studies and Publications remained in Mazowiecka Street. Subsequently, the repaired railway station in Grodzisk Mazowiecki became a refuge for the enormous archive of several Warsaw departments of PP PKZ, frequently used by researchers from the whole country.

The rank of the Centre stems from tasks extremely aptly defined at its very outset; their realisation, however, is entrusted to consecutive directors. The creator of the institution was Professor Dr. Kazimierz Malinowski (ODZ Director in 1962–1966), the then Director of the Board of Museums and the Protection of Historical Monuments in the Ministry of Culture and Art and the co-author of the statute about the protection of cultural property (1962). Prof. Malinowski, whose person has been undeservedly forgotten by Polish conservators, outlined the structure and tasks of Centre, and the framework constructed by him constituted the basis of documentation in Polish conservation. He was also the initiator and organiser of pioneering conferences on the technological aspects of the conservation of art works, and contributed to a rapprochement between three academic conservation centres: Kraków, Warsaw and Toruń. Subsequently, for several years, Prof. Malinowski's programme was continued by Director Maria Charytańska, who also devised its new version (head of ODZ in 1966–1974). This period witnessed the inauguration of photographic aerial documentation of old towns and the amassing of a collection of monographic studies dealing with Polish cities. Furthermore, the Centre embarked upon a computer version of the collections of the Department of Mobile Historical Monuments. The achievements of Director Charytańska included the reconstruction of the house in Brzozowa Street for the main seat of the institution. Prof. Dr. Wojciech Kalinowski, engineer and architect (ODZ Director in 1975–1989) symbolised further intensive development: the initiation of the fundamental programme of registering architectural monuments, expanded by including buildings from the second half of the nineteenth century and the twentieth century, and the introduction of a new, more extensive index card. The Department of Mobile Monuments initiated specialist documentation of church organs, musical instruments and goldsmithery; at the same time, it continued the pioneering programme of creating a computer database for the index card collection. The Department of Archaeology was established in 1978. In 1990–1995, the post of Director was held by Marek Konopka, followed by Dr. Robert Kunkel, an architect (to the

beginning of 2001) and Michał Urbanowski (since 2001). It is simply impossible to mention here all the initiatives and activities of the particular directors. The attainments of the Centre would have been impossible without the co-operation of its employees, who comprise a small but significant group of people co-creating the Centre's overall image. Throughout the past decades the staff included authorities who remain universally recognised up to this very day.

Forty years of the Centre for the Documentation of Historical Monuments have yielded an enormous output, which we shall present in greater detail in a further part of this publication. I started my text by citing Prof. Jan Białostocki's view about „*activity aiming at the realisation of a state of things recognised as more valuable*” (*ars auro gemmisque prior*); in our case, such activity denotes the expansion of knowledge about cultural legacy in Poland. I believe that today it would be possible to convince Prof. Białostocki that conservation also denotes cognition, to a considerable degree achieved owing to the documentation of historical monuments.

* * *

Originally, the publication marking the jubilee of the Centre for the Documentation of Historical Monuments was to be presented in a different form. In the spring of last year, we planned to issue a special commemorative book to celebrate the fortieth anniversary of the Centre. Nonetheless, the economic situation made it impossible to finance such a publication, and a synthetic history of the four decades of our institution could not appear. This means that an “unofficial” history of the Centre and its workers, brimming with anecdotes and descriptions of the once popular scientific excursions had to be omitted; we were left with a presentation of the accomplishments of particular departments which, as in the case of previous jubilees, shall be discussed in “Ochrona Zabytków”.

In the course of the last twelve years, our country has experienced great historical changes which exerted an impact also on the condition of the Centre for the Documentation of Historical Monuments. Political and social events — be they better or worse — almost always directly affect our institution. Today, conservators are witnessing the influx of a generation whose members do not always ascribe the same significance to historical monuments and cultural legacy as we did some ten or twenty five years ago. Paradoxically, liberation from a totalitarian system did not bring about transformations of the protection of cultural legacy as prominent as those for which we longed prior to 1989. This is the reason why it is necessary to recount our achievements, both the ones dating from the difficult years of the past, and those originating from present-day reality.

Karol Guttmejer

Director of the Team for Regional Studies of Warsaw and Mazowia